

**ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА
В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ**

Козацтво упродовж всього свого існування було особливою верствою населення, яка прагнула мати свої права та вольності, а також у більшості випадків не визнавала нормативно-правових актів офіційної влади. Козаки здебільшого користувалися власними правовими звичаями. Але, будучи фактично некерованою общиною вояків, вони завдавали чимало клопоту польським королям, а тому виникла потреба у врегулюванні їхньої діяльності. З огляду на це, правителі Речі Посполитої почали видавати нормативно-правові акти, в яких затверджувались права і зобов'язання козаків. Можна сказати, що з появою цих актів, козацтво почало розглядатися вже як окрема верства суспільства. І для того, щоб зрозуміти, що ж являли собою козаки, як окремий суспільний стан, слід розглянути особливості їхнього правового становища в Речі Посполитій.

Суспільство Речі Посполитої складалося з чотирьох станів - шляхти, міщанства, селянства та духівництва. Приблизно з XV ст. поступово починає формуватися новий суспільний стан - козацтво. Козаками ставали вихідці з різних станів, а права конкретного козака залежали від того, до якої верстви суспільства він належав раніше.

Така ситуація не влаштувала власті Речі Посполитої, які прагнули підпорядкувати собі козаків. Здійснити це можна було шляхом залучення козаків на державну службу. У 1572 р. за наказом короля Сигізмунда II Августа створено перший козацький реєстр чисельністю 300 чоловік [2, с.78]. Саме поява даного реєстру вважається початком визнання козацтва як окремого стану.

За короля Стефана Баторія козаки завдавали чимало клопоту польським властям, самовільно нападаючи на татар. Виникла загроза війни з Кримським ханством, оскільки формально козаки були підданими Речі Посполитої. Це стало поштовхом до того, що на початку 1578 р. Стефан Баторій вжив заходи по обмеженню *“козацького свавілля”*. Зокрема, 4 квітня було видано чотири універсали, які мали обмежити самовільні дії запорозького козацтва [1, с.75]. Одночасно козаки залучалися на державну службу. 27 липня того ж року було видано новий спеціальний універсал, у якому Баторій запропонував козакам воювати проти Московії на боці Речі Посполитої [1, с.76]. 16 вересня 1578 р. видано *“Постанову щодо низовців”*, у якій точно визначено умови державної служби козаків. Зокрема, визначено реєстр у 600 чоловік, встановлено розмір платні

за службу та день її видачі, а також козакам було надано у розпорядження містечко Трахтемирів. Але в той же час, у цій постанові зазначалося, що дані умови королівської служби будуть чинними лише впродовж війни [3, с.266]. Саме “*Постанова щодо низовців*” вважається основним документом, яким було вперше затверджено права і вольності козаків, адже з часів Сигізмунда II Августа не збереглося жодних подібних документів [1, с.76].

Залучення козаків на державну службу в Речі Посполитій надавало їм звільнення від податків та повинностей, крім військової служби, особливе підпорядкування та судочинство, свободу вибору місця проживання, право на землеволодіння та заняття промислами [1, с.86]. Слід також зазначити, що через постійно зростаючу потребу у військовій силі, привілеї реєстрових козаків, фактично почали поширюватися на козацтво взагалі. Є навіть відомості про те, що під час війни з Московською державою, крім загону реєстрових козаків, у військових діях брали участь 4 тис. козаків запорозьких [1, с.77].

У 1590 р. видана сеймова конституція “*Порядок щодо низовців*”, у якій коронному гетьманові надавалися широкі повноваження задля підтримання ним порядку серед реєстрового козацтва. Знову ж таки, заборонялися самовільні напади на татар. Слід зазначити, що навіть шляхтичі, які організували походи на татар без дозволу коронного гетьмана вважалися “*бунтівниками*” [1, с.78].

Після повстань 1591-1596 рр. сеймовою постановою реєстрове козацьке військо було скасоване. Але Сигізмунд III не наважився застосовувати суворих заходів проти козаків. До того ж вже навесні 1600 р. знову з’явилася потреба у залученні їх до військових дій. В листі кошового Самійла Кішки до короля зазначалося, що козаки погодяться на участь у військових діях лише за умови повернення їм прав, наданих Стефаном Баторієм. Сигізмунд III погодився, але права козаків були відновлені лише частково [3, с.268].

Наприкінці XVI - початку XVII ст. козацькі права то обмежувалися, внаслідок їх участі у повстаннях, то відновлювалися, якщо виникала необхідність у військовій допомозі з боку козаків. В цей період укладено низку угод між козаками та польським урядом. Однією з них стала Куруківська угода 27 жовтня 1625 р. Нею встановлено реєстр чисельністю 6 тис. чоловік. Але це не задовольняло козаків, бо їх налічувалося понад 40 тис. Також надходили вимоги про визнання прав тих козаків, які опинилися поза реєстром. Їх становище було доволі скрутним оскільки шляхта робила спроби їх закріпачення. Інколи, внаслідок успішних повстань, козакам вдавалося досягти і позитивних результатів. Зокрема, Переяславська угода 1630 р. передбачала збільшення реєстру на 2 тис. [1, с.85].

Однак польські власті порушували права реєстровців, до того ж встановлений реєстр був значно менший за реальну чисельність козацтва. Крім того козаки прагнули отримати привілеї, подібні до шляхетських. Саме це було основними причинами їх повстань.

Після придушення чергового національно-визвольного повстання під проводом П.Павлюка та С.Скидана у 1638 р. була видана “*Ординація Війська Запорозького, заведена польським урядом. Організація Війська Запорозького реєстрового, перебуваючого на службі Речі Посполитої*”. У ній суворо регламентувалися права реєстровців, кількість яких визначено у 6 тис. Щодо всього іншого козацтва, там зазначено наступне: “*На вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів, утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в холопів*” [4, с.89].

У такому становищі перебувало українське козацтво до Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Саме це стало причиною того, що у ході цієї війни відбулися зміни у відносинах між реєстровим козацтвом та урядом Речі Посполитої. В битві під Жовтими водами реєстровці перейшли на бік повстанців та разом з ними продовжили боротьбу проти коронного війська [1, с.86].

Отже, можна зробити висновок, що правове становище козаків в Речі Посполитій було доволі нестійким. Реєстровим козакам надавалися певні привілеї, але кількість реєстру не задовольняла решту козаків, які також прагнули визнання їхніх прав. Це, в свою чергу, призводило до козацьких повстань. Серед документів того періоду, які визначали правовий статус козаків, слід виділити “*Постанову щодо низовців*”, видану королем Стефаном Баторієм 1578 р., та “*Ординацію Війська Запорозького*” 1638 р. Сигізмунда III.

1. Історія українського козацтва: Нариси у 2т. / Ред. колегія: В.А.Смолій та ін. - К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2006. - Т.1. - 800 с.

2. Мицик Ю.А., Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали: Історичні розповіді про запорізьких козаків. - Дніпропетровськ: Січ; К.: МП “Пам’ятки України”, 1991. - 302 с.

3. Українське козацтво: соціально-історичний нарис (у 2-х частинах). - Ч.І. / І.І.Діптан, П.А.Кравченко / Посібник для студентів, аспірантів, вчителів історії. - Полтава: АСМІ, 2008. - 360 с.

4. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посіб. / Упоряд.: А.С.Чайковський (кер.), О.Л.Копиленко, В.М.Кривоніс, В.В.Свистунов, Г.І.Трофанчук. - К.: Юрінком Інтер, 2003. - 656 с.